

САЙН НОЁН ХАН АЙМГИЙН ЧИН СҮЖИГТ НОМУН ХАН ХУТАГТЫН ШАВИЙН НУТАГ ДЭВСГЭР, ЗАСАГ ЗАХИРГААНЫ ӨӨРЧЛӨЛТИЙН ТУХАЙ

Тайжууд Х.Мөнхбаяр

Товч утга: Монголын түүхийн судалгаанд сүүлийн жилүүдэд хуучны хошуу, шавийн судлал нэлээд эрчимтэй өрнөж байгаа боловч судалгааны цар хүрээ өргөн учраас зарим асуудал тодорхойгүй хэвээр байгаа юм. Тиймээс эл судалгааны ажлаар Монгол Улсын Баянхонгор аймгийн Галуут сумын баруун, баруун хойд хэсэгт төвлөн оршиж байсан Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны зохион байгуулалтын хөгжилт, өөрчлөлтийг шавь анх үүсэн бүрэлдсэнээс эдүгээ хүртэлх үед өртөөчлөн харуулахыг хичээлээ.

Түлхүүр үг: Сайн ноён аймаг, Цэцэрлэг Мандал Уулын аймаг, Чин сүжигт номун хан хутагт, шавь, дацан, хошуу, сум, засаг захиргаа, нутгийн зураг, нутгийн цэс, Баянхонгор аймаг, Мандал сум, Заг сум, Галуут сум.

Халхын тамгатай 13 хутагтын нэг Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн тухай эрдэмтэд багагүй судалгаа хийжээ. Үүнд, эрдэмтэн Д.Дашбадрахын “Монголын хутагтууд”¹ бүтээлийн холбогдох хэсэг, Л.Алтанзаяагийн “Чин сүжигт номун ханы шавь нарын асуудалд”² өгүүлэл, Б.Лааганы “Халхын тамга бүхий хутагтуудын товчис”³ зэрэгт Чин сүжигт номун хутагтын шавийн үүслийн тухай тэмдэглэсэн байдаг бол түүхч Ц.Сономдагвын “БНМАУ-ын орон нутгийн засаг захиргааны хуваарьт гарсан өөрчлөлтүүд (1921-1965)”⁴, “Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэчлэлт (1691-1997)”⁵ бүтээлүүд, Д.Сүхбаатарын

¹ Дашбадрах Д. Монголын хутагтууд /XVII-XX зуун/. УБ., 2004.

² Алтанзаяа Л. Чин сүжигт номун ханы шавь нарын асуудалд. XVII-XX зууны эхэн үеийн Монголын түүхийн судалгаа. УБ., 2010.

³ Лааган Б. Халхын тамга бүхий хутагтуудын товчис. УБ., 2004.

⁴ Сономдагва Ц. БНМАУ-ын орон нутгийн засаг захиргааны хуваарьт гарсан өөрчлөлтүүд (1921-1965). УБ., 1967.

⁵ Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998.

“Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалтын түүхэн уламжлал”⁶ номонд тус шавийн нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны хуваарийн тухай тодорхойлжээ. Тэрчлэн “Монгол Улсын шастир”⁷ болон тус шавийн унаган хүү, нэрт эрдэмтэн Я.Цэвэлийн бичсэн “Чин сүжигт номун хутагтын шавь” хэмээх сурвалж тэмдэглэл⁸ үнэтэй хэрэглэгдэхүүнд зүй ёсоор тооцогдоно.

Судлаач Л.Алтанзаяа тус шавийн үүслийн тухайд дорвитой судалгаа хийсний дээр эрдэмтэн Я.Цэвэлийн тэрлэсэн сурвалж тэмдэглэлд XX зууны эхэн үеийн Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн засаг захиргааны зохион байгуулалтын талаар нэлээд дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байдаг. Хэдий тийм боловч, судлаачид Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны өөрчлөлтийн талаар нарийвчлан судалсангүй ажээ. Шавийн нутаг дэвсгэрийн тухайд Ц.Сономдагва, Б.Лааган, Я.Цэвэл нар тус тус тодорхойлсон боловч эдгээр нь хоорондоо агуулгын хувьд зөрүүтэй, алдаа мадагтай байгаа юм. Харин тус шавийн засаг захиргааны өөрчлөлтийн тухайд судлаачид зөвхөн тоймлон дурдаж ирсэн учир тэр тухайд тодорхой судалгаа хийгдээгүй байна. Тиймээс бид эдгээр асуудлыг тодруулах зорилгоор архив болон номын санд хадгалагдаж байгаа түүхэн сурвалж, баримтуудыг улируулан судалж, халхын Сайн ноён хан аймгийн Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлтийг сэргээн босгохыг хичээсэн болно.

Сайн ноён аймгийн засаг Шаар (Саар) илдүчи ноёны хүү⁹ Лувсанноровшэйравыг Жавзандамба хутагт бээр Эрдэнэ ноён цорж цолоор шагнаж, хутагт хувилгаадын зэрэгт оруулснаар Эрдэнэ ноён цоржийн нэр нөлөө өсч, Өвөрмонголын Ордосын нутагт олон арван жил бишрэн хүндлүүлж байжээ. Улмаар халхад эгэн ирээд одоогийн Баянхонгор аймгийн Галуут сумын Мандал багийн нутаг Ханхарын өвөр, Цагаан цэцэрлэг хэмээх голын савд сүм дуган, суварга хэд хэдийг байгуулан бүтээгээд лам нарыг хуруулан ном уншуулан суулгажээ¹⁰. Гэтэл түүнийг бишрэн дагах лам, хар, хэрмэл шавь нарын тоо өдөр хоногоор олшрон бурханы шавь нар нь 100 илүү, хар шавь нар 100 илүү өрх болж харъяат засаг шанзодба Лувсандондов гүйцэж захирахад хэцүү болсон тул 1751 онд Хязгаар дахиныг тогтоогч зүүн этгээдийн туслагч жанжин, ван Цэнгүнжавын газраас Эрдэнэ ноён цорж Лувсанноровшэйравт

⁶ Сүхбаатар Д. Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2000.

⁷ Монгол Улсын шастир /Дэд боть/. УБ., 1997.

⁸ Цэвэл Я. Чин сүжигт номун хутагтын шавь. Түүхийн судлал, Том XXV. УБ., 1990.

⁹ Дашбадрах Д. Монголын хутагтууд /XVII-XX зуун/. УБ., 2004. Тал 113.

¹⁰ Монгол Улсын шастир /Дэд боть/. УБ., 1997. Тал 49.

тамга шагнаж, шавь нарыг хурааж захиргахаар айлтгажээ¹¹. Манжийн хаан айлтгалыг ёсоор болгож, “Халхын эрдэнэ ноён цоржийн шавь нар бүгдийг захирах тамга” хэмээсэн үгийг манж, монгол, түвэд гурван үсгээр бичсэн тамга олгож, шанзодба байгуулжээ¹². Лувсанноровшэйравын чармайлт ятгалгаар Хойд аймгийн Амарсанаагийн харъяат нарын дүрвэлт нүүдэл зогссон тул 1755 оны 9 дүгээр сард түүнд Чин сүжигт номун хан цолыг олгож, мөнгөөр цутгаж, манж, монгол, хятад, түвэд 4 үсгээр сийлсэн Шавь нарыг бүгдийг захирах тамга шагнажээ¹³. Тэр тухайд Жан Му “Монголын хошуу нутгийн тэмдэглэл”-дээ: “Тэнгэр Тэтгэгчийн хорьдугаар он (1755 он)-ы есөн сард хаан зарлиг буулгаруун: Халхын лам ноён цорж, Амарсанаагийн хошуу нутагт ном уншиж байхдаа, урвагч Амарсанаагийн харъяат олны оргож дутааж ахуйг Амарсанаагийн лам Цоломбалжир ёс учир хэлж ухуулан хориглосныг сонсож, даруй Цоломбалжирт дээл хувцас шагнаан өгч хөхүүлсэн бөгөөд бас түүний олныг илбэн тохируулсан явдал болбоос их журмыг гүнээ мэдсэн хэрэг тул түүнд хишиг хүртээж, Чин сүжигт номун ханы цол шагнаж, тамга тэмдэг цутгаж өгтүгэй хэмээжээ”¹⁴ гэж тэмдэглэжээ.

Судлаач Л.Алтанзаяа бээр Чин сүжигт номун ханы шавийн үүслийн тухай нягталж, 1755 онд Лувсанноровшэйравт Чин сүжигт номун хан цол, тамга шагнаж, шанзодба байгуулсан. Харин 1751 онд Эрдэнэ ноён цорж Лувсанноровшэйравт зөвхөн шавь захирах тамгыг олгосон¹⁵ учир 1751-1755 онд Эрдэнэ ноён цоржийн шавь, 1755 оноос хойш Чин сүжигт номун ханы шавь гэж тооцох нь зүйтэй гэж үзжээ. Бид үүнд бүрэн тал өгч байгаа бөгөөд Чин сүжигт номун хан хутагтын шавь байгуулагдсаныг 1751 онд Эрдэнэ ноён цоржид шавь захирах тамга олгосноос эхлүүлэн тооцох саналтай байна.

Тийнхүү Чин сүжигт номун хан хутагтын шавь Хангай нурууны өвөрт төвлөн Сайн ноён аймгийн Цэцэрлэгийн чуулганд харъяалагджээ. Шавийг халхын Сайн ноён, Түшээт хан, Засагт хан аймгууд болон өвөрлөгч хошууд, баруун монголоос гаралтай хүмүүс бүрдүүлж байсан тул хүн ам нь Боржигин, Сартаул, Урианхай, Олхонуд, Найман, Өөлд, Уйгад, Мянгад, Хиргис, Хошууд зэрэг овгуудтай¹⁶.

¹¹ Алтанзаяа Л. Чин сүжигт номун ханы шавь нарын асуудалд. XVII-XX зууны эхэн үеийн Монголын түүхийн судалгаа. УБ., 2010. Тал 88.

¹² Цэвэл Я. Чин сүжигт номун хутагтын шавь. Түүхийн судлал, Том XXV. УБ., 1990. Тал 125.

¹³ Алтанзаяа Л. Чин сүжигт номун ханы шавь нарын асуудалд. XVII-XX зууны эхэн үеийн Монголын түүхийн судалгаа. УБ., 2010. Тал 89.

¹⁴ Жан Му. Монголын хошуу нутгийн тэмдэглэл (Дунд дэвтэр). Бээжин., 1990. Тал 171.

¹⁵ Алтанзаяа Л. Чин сүжигт номун ханы шавь нарын асуудалд. XVII-XX зууны эхэн үеийн Монголын түүхийн судалгаа. УБ., 2010. Тал 92.

¹⁶ Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998. Тал 235.

Тамгатай хутагтууд засаг ноёдыг бодвол зарим талаараа илүү эрхтэй байсан төдийгүй шавь нар нь улсын албанаас бүрмөсөн чөлөөлөгдөж, зөвхөн харъяат аймгийн дотроо өртөөний алба зэрэг зарим нэгэн албан үүргийг хүлээж байлаа¹⁷. Хутагт нарын шавийн хэрэг эрхлэх газрыг яам буюу тамгын газар хэмээх ба түүнийг шанзодба толгойлж, шанзодбагийн яамнаа бас зайсан, түшмэл бичээч зэрэг хүмүүс улирлаар ээлжлэн сууж өдөр тутмын ажлыг эрхлэн явуулж байжээ. Хэрэв Богдын шавь нар отгоор хуваагддаг бол тамгат хутагт нарын шавь дацангуудад хуваагдана. Өөрөөр хэлбэл, дацан нь нэгэн талаар хүрээ хийдийн зохион байгуулалтын нэгж, нөгөөтээгүүр засаг захиргааны хуваарь ажээ.

Чин сүжигт номун хутагтын шавийн хувьд Баруун, Зүүн, Гүсөг (Гүшиг)¹⁸, Пилва¹⁹ гэсэн 4 дацанд хуваагдан захирагддаг байжээ²⁰. Дээрх дацангууд нижгээд хувилгаан ламтай байсан бөгөөд Баруун дацанд Зуугийн лам, Зүүн дацанд Бандид лам, Гүсөг дацанд Ялгуусан лам, Пилва дацанд Тойн лам гэж байснаас Бандид лам хамгийн их эрх дархтай байсан ажгуу²¹. Тамгатай хутагт нарын шавь нар бол нэгэнтээгүүр хутагтын, нөгөө талаар дацангийн харъяат байв²².

Шавь нар албатыг захирах тамгын газарт шанзодба 1, дэмч 2, нижгээд зайсан, нэг бичээч сууж алба явуулна. Тамгын газрыг нийтийг засаглан захирах тамгыг барьсан засаг шанзодба толгойлно. Тэрбээр шавийн доторх хянаж удирдах, захирах баримтлах бүх асуудлыг эрхлэн шийтгэнэ. Шанзодбаас бусад нь улирал улирлаар жасаалан сууна. Дацангуудыг тамгын газраас тохоон томилсон лам, хар нижгээд зайсан толгойлж, лам зайсан нь гэгээний сан, дацан жасад ажиллах хүмүүс, хурал номын зардал, лам нарын цав хүнс нийлүүлэх, дацангийн орлого зарлагын данс тооцооны ажил зэрэг шашин номын асуудлыг эрхлэх ба хар зайсан нь хар шавь ардыг захирч дацангийн доторхи засаг захиргаа, алба татвар, зарга заальхай зэрэг шавийн тамгын газрын аливаа асуудлыг эрхлэнэ. Эдгээр зайсангуудаас гадна дацан бүрд басхүү дэмч, бичээч, бошго нар байжээ²³.

Хутагт лам шашин, төрийн ажил хэргийг шанзодба ба хамба лам нараас сонсож ерөнхийд нь мэдэх боловч хэний нь ч ажилд шууд оролцож өөрчлөх эрхгүй, зөвхөн санал бодлоо хэлж зөвлөх эрхтэй байжээ. Харин тамгын газрын дэргэд шавийн эрх баригчид олноороо хуралдаж, шавийн албаны гүйцэтгэлийг

¹⁷ Нацагдорж III. Сум, хамжлага, шавь ард. УБ., 1972. Тал 50.

¹⁸ Күшиг (түвэд)- "Гэгээн" гэсэн үг.

¹⁹ Пилва (түвэд)- "Арвижих" гэсэн үг.

²⁰ Цэвэл Я. Чин сүжигт номун хутагтын шавь. Түүхийн судлал. Том XXV. УБ., 1990. Тал 127.

²¹ Мөн тэнд. Тал 131.

²² Нацагдорж III. Сум, хамжлага, шавь ард. УБ., 1972. Тал 91.

²³ Мөн тэнд. Тал 88, 89.

хянаж, албыг тэгшитгэн хуваах ажлыг зөвлөн гүйцэтгэдэг Их цуглаан хэмээх нэртэй хурал ажиллана. Энэ нь жил бүр 2 удаа, тодруулбал, зуны эхэн сарын шинийн 5, өвлийн эхэн сарын шинийн 5-нд тус тус хуралддаг байв.

Албан хаагчдын цалин хөлсийг хониор дүйцүүлэн тооцож олгож байсан бөгөөд засаг шанзодбагийн жилийн цалинд хонь 36, дэмч нарт 24 хонь, зайсанд 18 хонь, тахар мэдээнд 5 хонь өгдөг байсан гэдэг²⁴. Албаны цалин хөлсний хонийг тухайн үеийн хошуу, шавиудын нэгэн адил шавийн засаг захиргааны нэгж болох 4 дацанд хувиарлан ноогдуулж, дацангийн ардуудаас албан үүргийн журмаар гаргуулж байсан.

Чин сүжигт хутагтын шанзодба буюу шавийн тамгын газар нь бусад хутагтынхаас илүү сайн ажиллагаатай гэж Манжийн болон Богд хаант Монгол улсын төрөөс сайшаагдаж байв²⁵. Үүний томруун жишээ бол Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийнхан шашны эрдэм чадлаас гадна иргэний боловсролын хөгжилтөөрөө халх даяар шагшигдаж байсан явдал юм. Тухайлбал, хувийн хөрөнгөнөөс бүгд 1230 лан гарган, дүрэмд нийцсэн бага сургуулийн тэнхимийг нээн байгуулж, сургагчид дэмч Дагданг суулгаад шавийн харъяат 6 хөвгүүнийг эрдэм номонд сургаж байсан Чин сүжигт номын хан хутагтын шавийн шанзодба Наваанбалсанбатыг Богд Живзундамба хааны зарлигаар 1917 оны намар хүрэн жинс, шадар цолоор шагнаж байсан²⁶ мэдээ бий. Хэдийгээр тамга бүхий 13 хутагт нь 1921 оны Үндэсний ардчилсан хувьсгалаас өмнө Халх дөрвөн аймгийн өрх амын 20-иод хувь, мал сүргийн 10 гаран хувийг эзэгнэн мэдэж явсан²⁷ боловч Чин сүжигт номун хан хутагтын шавь нарын тоо цөөн, нутаг дэвсгэр нь багахан байсан юм.

Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн засаг захиргааны зохион байгуулалт Манжийн эзэрхийллийн болон Богд хаант Монгол улсын үед өөрчлөгдөөгүй байна. Харин шавийн нэршил багахан хувирчээ. Манжийн үед халхын Сайн ноён аймгийн Чин сүжигт номун хан хутагтын шавь гэгдэж байсан бол 1911 оноос 1923 он хүртэл Сайн ноён хан аймгийн Чин сүжигт номун хан хутагтын шавь гэгдэх болжээ.

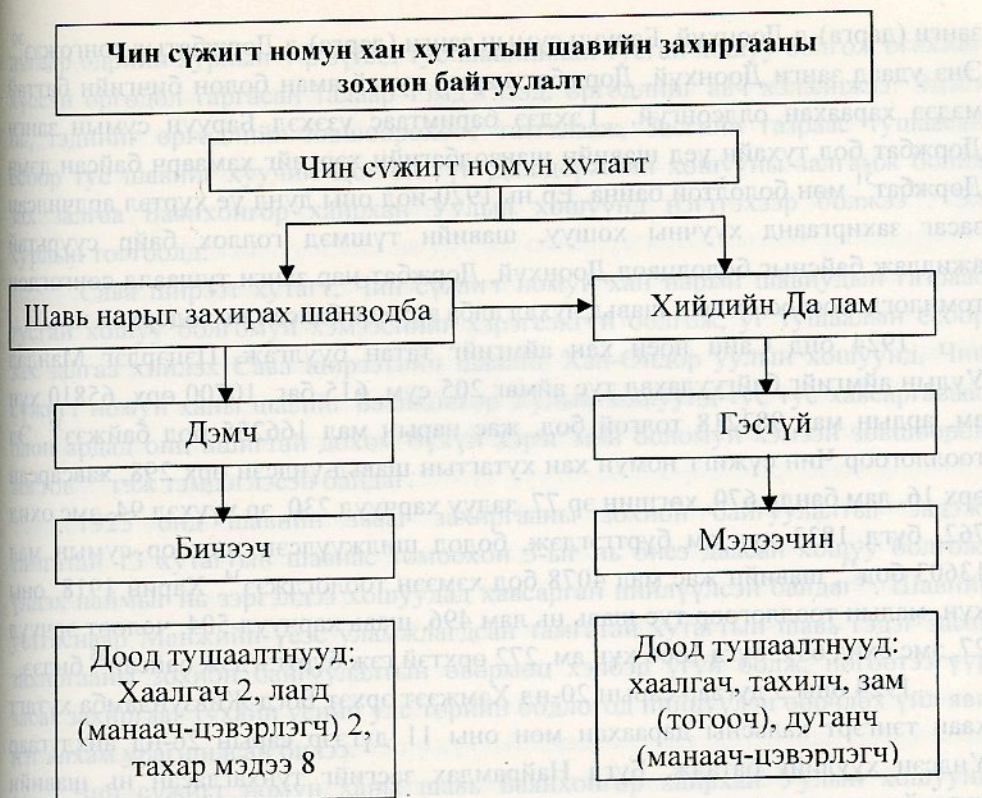
Энэ нь Монгол улс сэргэн тогтсоны дараахан Богд хаан хуучин Сайн ноён аймгийг мэдэж байсан чин вангийн хэргэмтэй Намнансүрэнд хан цол олгосноор Сайн ноён аймгийн цолонд “хан” хэмээх үг нэмэгдэж, Сайн ноён хан аймаг хэмээх болсонтой холбоотой.

²⁴ Цэвэл Я. Чин сүжигт номун хутагтын шавь. Түүхийн судлал, Том XXV. УБ., 1990.

²⁵ Лааган Б. Халхын тамга бүхий хутагтуудын товчис. УБ., 2004. Тал 79-82.

²⁶ МУУТА. Хөмрөг (цаашид X гэж хураангуйлж тэмдэглэнэ)-А3, Д-1, ХН-899. Нугалбар (цаашид Н гэж хураангуйлж тэмдэглэнэ) I.

²⁷ Нацагдорж Ш. Сум, хамжлага, шавь ард. УБ., 1972. Тал 49.

Харин 1921 онд Үндэсний ардчилсан хувьсгал ялснаас хойш нутгийн засаг захиргааг өөрчлөн байгуулах асуудал хөндөгдөж байсны биелэл нь 1923 онд Ардын Засгийн газраас баталсан “Монгол улсын Нутгийн захиргааны дүрэм” юм. Уг дүрмийн 55 дугаар зүйлд:

“Халхын аймгуудад хавсарган захирагдсан тамга бүхий хутагт лам нарын шавь нарын газрууд бол хурал байгуулах ба хэрэг шийтгэх зэргийн элдэв хэрэгт цөм энэхүү нутгийн захиргааны дүрмийг үлгэр болговол зохино”²⁸ гэж заасны дагуу 1924 онд Чин сүжигт номун ханы шавьд мөн адил ардчилсан засаг захиргаа байгуулагдсан байна. Дүрэм ёсоор хутагт, хувилгаадын шавьд нутгийн захиргаа байгуулан хуучин зохион байгуулалтыг өөрчлөн сумдыг байгуулсан боловч хутагтын шавь хэмээх нэрийг нь хөндөөгүй аж²⁹. Эл өөрчлөлтөөр Чин сүжигт номын хан хутагтын шавийн засаг захиргааны нэгж дацанг устгаж, оронд 2 сумыг байгуулж, Зүүн сумын

²⁸ Орон нутагт ардчилсан засаг захиргааны байгууллагуудыг байгуулсан нь (Баримтын эмхэтгэл) УБ., 1958. Тал 19.

²⁹ Сүхбаатар Д. Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2000. Тал 117.

занги (дарга)-д Доонхүй, Баруун сумын занги (дарга)-д Доржбатыг сонгожээ³⁰. Энэ удаад занги Доонхүй, Доржбат нарын тухай аман болон бичгийн баттай мэдээ хараахан олдсонгүй. Гэхдээ баримтаас үзэхэд Баруун сумын занги Доржбат бол тухайн үед шавийн шанзодбагийн хэргийг хамаарч байсан дэмч Доржбат³¹ мөн бололтой байна. Ер нь 1920-иод оны дунд үе хүртэл ардчилсан засаг захиргаанд хуучны хошуу, шавийн түшмэд голлох байр суурьтай ажиллаж байсныг бодолцвол Доонхүй, Доржбат нар занги тушаалд сонгогдон томилогдохоосоо өмнө ч шавьд чухал алба эрхэлж байсан нь тодорхой юм.

1924 онд Сайн ноён хан аймгийг татан буулгаж, Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийг байгуулахад тус аймаг 205 сум, 615 баг, 10700 өрх, 65810 хүн ам, ардын мал 983218 толгой бод, жас нарын мал 166255 бод байжээ³². Эл тооллогоор Чин сүжигт номун хан хутагтын шавьд үндсэн өрх 298, хавсарсан өрх 16, лам банди 670, хөгшин эр 77, залуу харчууд 230, эр хүүхэд 94, эмс охид 762, бүгд 1833 хүн ам бүртгэгдэж, бодод шилжүүлсэн тоогоор сумын мал 13603 бод³³, шавийн жас мал 4078 бод хэмээн тоологджээ³⁴. Харин 1918 оны хүн, малын тооллогоор тус шавь нь лам 496, шавь харчуул 504, чөлөөт эрчүүд 27, эмс охид 639, бүгд 1666 хүн ам, 272 өрхтэй гэж бүртгэгдэж байсан³⁵ билээ.

1924 оны 5 дугаар сарын 20-нд Хэмжээт эрхэт Богд Живзундамба хутагт хаан тэнгэрт хальсны дараахан мөн оны 11 дүгээр сарын 26-нд анхдугаар Үндсэн хуулийг баталж, Бүгд Найрамдах засгийг тунхагласан нь шавийн нутгийн захиргааг эрс өөрчилөхөд хүргэжээ. Уг хуулийн 13 дугаар зүйлд: "... аливаа хутагт хувилгаадын захирах тушаах ба ардын хөрөнгөнд холбогдох эрхийг устгавал зохино"³⁶; 30 дугаар зүйлд: "Нутгийн захиргааны хууль дүрмийн ёсоор аймаг, хошуу, сум, баг, арван гэр хүртэл олон хотын газар орон нутгийн хурал (ардчилсан захиргаа-Х.М) байгуулбал зохино"³⁷ гэж заасан нь шавийн засаг захиргааг хувьсгах эрхзүйн үндэс болсон юм. Шавиудыг өөрчлөн зохион байгуулах болсонтой холбоотойгоор Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийнхан бие даасан тусгай хошуу болох саналаа Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийн яам (захиргаа)-нд өргөн барьжээ. Харамсалтай нь уг өргөдөл хадгалагдан үлдсэнгүй ажээ. Харин уг асуудлыг хэлэлцсэн 1925 оны 3 дугаар сарын 9-нд хуралдсан Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийн Түр цагийн хурлын 2

³⁰ МУУТА. Х-138. Д-1. ХН-221.

³¹ Мөн тэнд.

³² МУУТА. Х-132. Д-1. ХН-106. Тал 8.

³³ Нийжгээд үхэр, адуу, 7 хонь, 10 ямааг тус тус 1 бодод, тэмээг 2 бодод тооцож байжээ.

³⁴ МУУТА. Х-132. Д-1. ХН-91. Тал 3.

³⁵ Майский И. Орчин үеийн Монгол (Автаномит Монгол XX зууны гараан дээр). УБ., 2001. Тал 6, 7 (хавсралтын).

³⁶ Амарсанаа Ж., Батсайхан О. Монгол Улсын Үндсэн хууль. УБ., 2004. Тал 43.

³⁷ Мөн тэнд. Тал 47.

дугаар өдрийн хурлын 4-р зүйлд тус шавийнхан тусгай хошуу болгож өгөхийг хүссэн өргөдөл гаргасан талаар тэмдэглээд, өргөдлийг авч хэлэлцжээ. Эцэст нь, тэднийг өргөдлийг зөвшөөрөхөөс татгалзаж, Засгийн газраас тушаасан ёсоор тус шавийг хуучин Цогтой гүн Дашдоржийн хошууны залгамж болох зах залгаа Баянхонгор хайрхан Уулын хошуунд нэгтгэхээр болжээ³⁸. Эл хурлын тогтоолд:

“Сава ширээт хутагт, Чин сүжигт номун хан нарын шавиудын газраас тусгай хошуу болгомуй хэмээснийг хэрэгсэхгүй болгож, уг тушаалын ёсоор зах залгаа хийлэх Сава ширээтийн шавийг Хан-Өндөр уулын хошуунд, Чин сүжигт номун ханы шавийг Баянхонгор Уулын хошуунд тус тус хавсаргаваас олон ардад онц ашигтай дөхөм бүхүй хэрэг мөн боломуй хэмээн зөвшөөрөн тогтов”³⁹ гэж тэмдэглэсэн байдаг.

1925 онд шавийн засаг захиргааны зохион байгуулалтыг эвдэж, тамгатай 13 хутагтын шавиас томоохон 5-ыг нь биеэ даасан хошуу болгож, үлдэх наймыг нь зэргэлдээ хошуудад хавсарган нийлүүлсэн байдаг⁴⁰. Шавийг устгаснаар Манжийн үеэс уламжлагдсан тамгатай хутагтын шавь гэдэг засаг захиргааны зохион байгуулалтын өвөрмөц хэлбэр үгүй болж, нөгөөтээгүүр засаг захиргааг тухайн үеийн улс төрийн бодлогод нийцүүлэн өөрчлөх үйл явц нэг алхам урагшилсан билээ.

Чин сүжигт номун ханы шавь Баянхонгор хайрхан Уулын хошуунд нэгдэж, анхандаа тус хошууны 5 дугаар Мандал сум, 6 дугаар Баяннуур сум нэртэй явжээ. Мандал сум нь Гүсөг, Өсвөр, Зүүн баг, Баяннуур сум нь Баруун, Пилва, Цоохор баг гэсэн тус бүр 3 багаас бүрэлдэж байлаа⁴¹. Энэ нь шавийн засаг захиргаа өөрчлөгдсөн боловч өмнөх Баруун, Зүүн, Гүсөг (Гүшиг), Пилва гэсэн 4 дацангийн хуваарь бараг хэвээр хадгалагдсаар байсныг илтгэж байгаа юм. Мөн 1926 оны дундуур Баянхонгор хайрхан Уулын хошууны зохион байгуулалтыг шинэчилж, Чин сүжигт номун хан хутагтын шавиас тус хошуунд нийлсэн Мандал сум 7 дугаар сум болж, Зүүн баг нь нэрээ Жаргалант болгосон бол Баяннуур сумыг 8 дугаар Цэцэрлэг гол сум болгон өөрчилж, багуудыг нь Зүүн, Гол, Цоохор гэж нэрлэжээ⁴². Тэгэхэд Гончиг даргатай Мандал сум 213 өрх, 769 хүн амтай байсан бол Гомбожав даргатай Цэцэрлэг гол сум 201 өрх, 563 хүн амтай байв.

³⁸ МУУТА. Х-132, Д-1, ХН-106. Тал 213, 225.

³⁹ Мөн тэнд. Тал 213.

⁴⁰ Сүхбаатар Д. Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2000. Тал 122, 123.

⁴¹ МУУТА. Х-138, Д-2, ХН-2.

⁴² МУУТА. Х-138, Д-1, ХН-29. Тал 35-58.

Үүнээс үзэхэд Мандал, Цэцэрлэг гол сумын байгуулалт Нутгийн захиргааны дүрэмд хошууны сумдыг тус бүр 50 өрх бүхий 3 баг, бүгд 150 өрх айлаар байгуулж байхаар заасантай зөрчилдөж байжээ. Ерөөс энэ асуудал зөвхөн тус хоёр суманд байгаагүй бөгөөд тухайн цагийн Монголын нийт хошуудад тулгарч байжээ. Тиймээс 1927 оноос хошуудын засаг захиргааны зохион байгуулалтыг дээрх дүрмийн дагууд яв цав тогтоон байгуулах тушаал шаардлага Засгийн газраас тавигдах болсон ёсоор Баянхонгор хайрхан Уулын хошууны сумдыг өөрчлөн байгуулжээ. Тэгэхэд бүгд 420 орчим өрхтэй байсан Мандал болон Цэцэрлэг гол сумдыг задалж, тус тусдаа 150 өрхтэй 7 дугаар Мандал, 8 дугаар Цэцэрлэг гол, 9 дүгээр Баяннуур сумдыг байгуулжээ. Мандал, Цэцэрлэг гол сумын багууд хуучин нэрээ хэвээр хадгалж байсан бол 2 сумын дундаас эргэн төрсөн Баяннуур сум нь Баруун, Жавхлант, Пилва гэсэн багуудтай болжээ. Үүнд Баруун, Пилва багуудад шавийнхан дангаараа, Жавхлант багт шавь болон Цогтой гүнгийн хошууны харъяатууд хольцолдон сууж байсан гэж хэлж болох юм. Учир нь Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийг залгасан Мандал, Цэцэрлэг гол сумд 1926 онд бүгд 414 өрхтэй байсан бөгөөд 1927 онд дүрмийн ёсоор 3 сум болон задрахад бусад газраас 36 өрх нэмж авч байж, тус бүр 150 өрх, бүгд 450 өрхөөс бүрдсэн 3 бүрэн сум болсон байх ёстой юм. Тэдгээр сумдын багуудын нэрсийг харшуулахад шинэ Баяннуур сумын Жавхлант багийг урьд өмнө нь огт тэмдэглэж байгаагүй учир эл багт хошуу, шавийнхан нийлэлдсэн гэж бид таамаглаж буй юм. Гэвч үүнийг хүн ам зүйн судалгаагаар батлах ёстойг тэмдэглэх нь зүйн хэрэг.

Түүнчлэн Чин сүжигт номун хан хутагтын шавь Баянхонгор хайрхан Уулын хошуунд сайн дураар нэгдээгүй учир хошуу шавийг захиргааны журмаар нийлүүлэх үйл явцтай зэрэгцэн тус хошуунаас салж, бие даасан хошуу болох гэсэн хүсэл эрмэлзэл шавийнхан дунд дахин өрнөсөн байна. Түүгээр ч зогсохгүй тус хошуунд шавиас нийлсэн Мандал тэргүүтэй сумд нэр хамталж, тусгаар хошуу болох хүсэлтээ Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийн яам /захиргаа-Х.М/-нд бичгээр хүргүүлжээ. Энэ нь Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийн III Их хурлаас эхлэн Дотоод Явдлын Яам, Засгийн Газраар уламжлагдсаар Улсын III Их Хуралд хэлэлцэгдсэн бөгөөд засаг захиргааны зохион байгуулалтын асуудлыг эрхлэхээр тусгай томилогдсон комиссын гишүүн Жадамба тус хурлын 1926 оны 11 дүгээр сарын 11-нд хуралдсан 10 дугаар өдрийн тогтоолын 7 дугаар зүйлд:

“Үүнээс хойш харьяат аймгуудын нэгэнт олны саналаар нийлсэн хошуудыг дахин цуцлан хэлэлцэхийг хэрэгсэхгүй болгож, мөн дөрвөөс дорогш сум бүхий хошууд байгуулахыг зогсоож, бусад хошуудад хавсарган

захируулах"-аар Улсын Их хурал шийдвэрлэснийг танилцуулжээ⁴³. Тиймээс Дотоод Явдлын Яамнаас Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийн яаманд 1344 тоотойр бичгээр:

"Харъяат аймгуудын дөрвөөс доргош сум бүхий хошуудыг нийлүүлэх явдлыг нэн түргэвчилэн гүйцэтгэвээс зохих... Үүний урьд дур саналаар нэгэнт захирагдаад сая салж тусгай хошуу болгохыг гуйж манай яамнаа мэдүүлэн ирсэн Цэцэрлэг Мандалын аймгийн Баянхонгор Уулын хошууны Мандалын зэрэг 3 сумын ард ба мөн аймгийн Гурвансайхан Уулын хошууны Батширээ сумын ардууд ба мөн аймгийн Өлзийт Уулын хошуутай нийлсэн Дөлгөөн Уулын хошуу, бас Хан Хэнтийн Галшар Уулын хошуутай нийлсэн Өлзийт Уулын хошуудыг цөм дээр дурьдсан хурлын тогтоолын ёсоор дахин цуцлан хэлэлцэхийг хэрэгсэхгүй болгож дагаж явуулбаас зохимой"⁴⁴ гэж тушаажээ. Үүгээр Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийнхны тусгай хошуу болох гэсэн итгэл найдвар төгсгөл болсны зэрэгцээ дөрвөөс доош сум бүхий жижиг хошуудыг бусад хошуудад хавсарган нэгтгэхэд Сайн ноён хан аймгийн Дархан гүнгийн хошууны хойч Гучин Уулын хошуу 1926 онд Баянхонгор хайрхан Уулын хошуутай нийлсэн⁴⁵ ажээ.

1928 онд хуралдсан МАХН-ын VII Их Хурлаас "Төв, орон нутгийн захиргааны зохион байгуулалтыг удаа дараа засаж эмхэтгэсээр хэмээвч басхүү байдалд тохирохгүй буюу үлэмж хомсоор тогтоосон нь зардал сүйтгэл ба албан хэрэг, ард олны аж амьдралд боогдолтой зүйл буй тул эл байгуулалтыг дахин хянаж үндсээр нь шинэчлэн зохиоход ялангуяа арван ба сум, хошуудыг эмхэтгэн нэгтгэх ба нэгэнтээгүүр сумдын захиргааны газруудыг тогтвортой болгохыг хичээвэл зохино"⁴⁶ гэж заасны дагуу 1929 оноос хошуудын хэмжээг томсгож, зохион байгуулалтыг эмхэтгэх ажил явуулж, урьд нь тус бүр 10 өрхтэй 15 арван буюу 150 өрхөөр сум зохиож байсныг өөрчилж, дор бүрдээ 20 өрхтэй 15 хорин буюу 300 өрхөөр сум байгуулах болсноор сумдын хэр хэмжээ 2 дахин өссөнтэй зэрэгцэн тоо нь 2 дахин буурсан байна. Энэ өөрчлөлтөөр Баянхонгор хайрхан Уулын хошуунд нэгдсэн Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн хойч болох Мандал, Цэцэрлэг, Баяннуур сумд 1 дүгээр Мандал, 2 дугаар Цэцэрлэг сум болон өөрчлөгджээ⁴⁷. Түүнчлэн 1930 оны хавар Баянхонгор хайрхан Уулын хошууг зэргэлдээх Богдхайрхан Уулын хошуутай нэгтгэхээр болж, хоёр тал хошууны төвийг хаана байгуулан суурьшуулах

⁴³ МУУТА. Х-143, Д-1, ХН-107. Н-17.

⁴⁴ Мөн тэнд.

⁴⁵ Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998. Тал 192, 416.

⁴⁶ Сүхбаатар Д., Хасбаатар Т. Монгол Улсын нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2011. Тал 122.

⁴⁷ МУУТА. Х-138, Д-2, ХН-24., 28., 34., 37.

талаар хоорондоо хэлэлцэж байжээ. Баянхонгор хайрхан Уулын хошууныхан өөрийн хошууны нутаг Бага Дөтийн амны Хар усны дэнж (одоогийн Баянхонгор аймгийн Заг сумын Чандмань багийн төв)-д хошууны төвийг байгуулна гэсэн бол Богдхайрхан Уулын хошууны эрх баригчид улсын төв зам дагууд Загийн гарааш (Одоогийн Заг сумын төв)-д төвлөрөх саналтай байв⁴⁸. Гэвч энэ хоёр хошуу нийлээгүй юм. Ямар шалтгаанаар нийлээгүйг илтгэх баримт илэрсэнгүй бөгөөд Баянхонгор Хайрхан уулын хошуу нь дангаараа үлдэж, Богдхайрхан Уулын хошуу 1928 оны 1 дүгээр сарын 1-нд Хүрээмарал уулын хошуутай нэгдэж, Богдмарал Уулын хошуу нэртэй болсноос үзэхүл хоёр хошууны нэгдлийн дүнд хэт том хошуу босч, захиргааны зардлыг хэмнэхээсээ илүүтэйгээр ард олныг чирэгдлийг нэмэх гээд байсан байж болох талтай байна. Баянхонгор Хайрханы Уулын хошуу бол 2 хошуу, 1 шавийн нэгдэл байсан гэдгийг санахад илүүдэхгүй юм.

Үүний дараахан нам, эвлэлийн VIII, Улсын VI Их Хурлуудын тогтоолын ёсоор орон нутгийн захиргааг өөрчлөн байгуулж, эдийн засаг, аж ахуйн талаар маш нарийвчлан шинжилж явуулахаар тогтоожээ. Улмаар 1930 оны 5 дугаар сарын 27-нд хуралдсан Засгийн газрын 18 дугаар хурлаар Эдийн Засгийн Зөвлөлөөс тус улсын дэвсгэр газрыг эдийн засаг, аж ахуйн талыг баримтлан шинэчилж, анги хуваах тухай зааж, аж ахуйн талаар бүрэн бүтэн захирах засаг захиргааны эдийн засгийн хуваарь 13 тооны анги нутгийг байгуулж, хошуудыг устгаж, сумын зохион байгуулалтыг өөрчлөн хангайд 600 өрх, дунд бэлчээрийн газарт 300-аас дээш өрхөөр нэгэн сум болгож засаг захиргааны нэгж байгуулахаар төлөвлөснийг хэлэлцэн тогтоожээ⁴⁹. Хэрэв төлөвлөгөө биелэх аваас засаг захиргааны зардал хагас сая төгрөг хүртэл хэмжээгээр хэмнэгдэхийг ч Эдийн засгийн зөвлөл тооцоолжээ⁵⁰.

1928 онд хуралдсан МАХН-ын өнөөх алдарт VII Их хурлын дүнд Зүүнтэн хэмээх хэт хувьсгалч хөөргөн залуучууд ЗХУ болон Коминтерний дэмжлэгтэйгээр төрийн эрхийг булаан авсан нь БНМАУ-ын засаг захиргааны зохион байгуулалтын асуудлыг дахин сөхөхөд хүргэжээ. Зүүнтнүүд тус орны нийгэм эдийн засгийн хөгжилтийг буруу дүгнэж, манай орны хувьсгал гуравдугаар шатандаа оров гэж үзээд улс ардын аж ахуй соёлыг хөгжүүлэх 5 жилийн төлөвлөгөө зэрэг социалист хувьсгалын үл бүтэх зорилтуудыг дэвшүүлсэн нь орон нутгийн засаг захиргааны зохион байгуулалтад дахин өөрчлөлт ороход хүргэжээ. Тэд улс орныг ардчиллах явдалд хошууны зохион байгуулалт зарим талаараа зохилдохгүй байгааг түрүү барьж, дээрх зорилтоо

⁴⁸ МУУТА. Х-138, Д-1, ХН-154. Н-11.

⁴⁹ Сүхбаатар Д., Хасбаатар Т. Монгол Улсын нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2011. Тал 125.

⁵⁰ Мөн тэнд. Тал 130.

гүйцэлдүүлсэн юм. Тэр үеийн хошуудын дэвсгэр газар том учир төвлөн удирдахад бэрхшээлтэй байсны дээр хошуудын нутаг харилцан адилгүй хэмжээтэй, хүн ам, эдийн засгийн чадамж өөр өөр байсан нь засаг захиргаа, эдийн засгийн талаар нэгдсэн бодлого төлөвлөн явуулахад бэрхшээл учрах талтай байжээ. Гэвч, үнэн хэрэгтээ монгол малын мах, түүхий эдийг цуглуулж, Зөвлөлтөд хямд өртөг, хялбар аргаар экспортлох социалист колончлолын бодлогод дэм болох үүднээс хошуудыг татан буулгах асуудлыг коминтерн ба оросуудын гар хөл бологч Зүүнтнүүд хэрэгжүүлсэн нь түүхэн үнэн юм. Монгол орны өргөн уудам нутгаас мал, хөдөө аж ахуйн түүхий эд цуглуулах ажлыг хошуудад тулгуурласан Цэцэрлэг Мандал, Богдхан, Хантайшир, Хан Хэнтий, Чандмань гэсэн таван том аймагт төвлөрүүлэн явуулах нь асар чирэгдэл, хохиролтой байсан хэрэг. Тиймээс, оросууд өөрсдөд дөхөм, ашигтайг бодолцож хуучны аймаг, хошуудын оронд сумдад хуваагдах, бүгд 300 гаруй сумтай 13 аймгийг байгуулж, сумдаар дамжуулан өнөөх 13 газарт малын гаралтай түүхий эдийг нэгтгэн хураах санааг гаргасан ажээ. Энэ нь нутгийн захиргааг өөрчлөх талаар Эдийн Засгийн Зөвлөлийн ашиглаж байсан судалгааны үндсэн хэрэглэгдэхүүнийг бэлтгэх гол ажлыг Судар Бичгийн Хүрээлэнтэй хамтарсан Зөвлөлтөд мэргэжилтнүүд хийж байснаар гэрчилэгдэнэ. Зөвлөлтүүд монгол орны газарзүй, өвс ургамал, ус унд, дэлхийн баялаг, цаг уур, зам харилцаа, билчээр, газар тариалан, хүн амын байршил тархац зэргийг нарийвчлан судалсан байна⁵¹.

1930 оны 12 дугаар сард хуралдсан МАХН-ын анхдугаар бага хурал, 1931 оны 1 дүгээр сард хуралдсан Улсын 16 дугаар бага хурал орон нутагт аймгуудыг өөрчлөн зохион байгуулж, шинэ аймгуудыг байгуулах тухай асуудлыг авч хэлэлцээд удирдамж заалтыг өгч БНМАУ-ын Бага Хурлын тэргүүлэгчид, Засгийн Газар тодорхой шийдвэрүүдийг гаргаж, холбогдох арга хэмжээнүүдийг авчээ⁵². Тухайлбал, 1930 оны 11 дүгээр сарын 9-ны өдөр БНМАУ-ын Засгийн газрын 87 дугаар тогтоолоор орон нутгийн хуучин захиргаадыг өөрчлөх дүрэм зааврыг баталжээ.

1931 оны 2 дугаар сарын 18-ны өдөр БНМАУ-ын Бага Хурлын тэргүүлэгчдийн 7 дугаар хурлын тогтоолоор Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийг татан буулгаж, Өвөрхангай аймгийг байгуулах шийдвэр гарав⁵³. Тэгэхэд Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийн Баянхонгор хайрхан Уулын хошууг устгаж, Өвөрхангай аймагт захируулсан байна. Хошуудыг татан буулгах тухай

⁵¹ Мөн тэнд. Тал 129.

⁵² Сүхбаатар Д. Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2000. Тал 140.

⁵³ Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998. Тал 477.

төлөвлөгөөнд тэмдэглэснээр Баянхонгор хайрхан Уулын хошууны нутаг дэвсгэрийн 92 хувийг Өвөрхангай аймагт, хойд талд байгаа үлдэх 8 хувь газрыг Архангай аймагт хуваарилахаар заасан байдаг⁵⁴. Ямартай ч Чин сүжигт номун ханы шавийн хуучин нутгийн үндсэн хэсэг дээр Өвөрхангай аймгийн Мандал сумыг байгуулсан бөгөөд 1933 оны мэдээгээр тус сум 7 баг, 754 өрх, 2500 хүн, 86,6 мянган малтай байжээ⁵⁵. 1931 оны эл хөдөлгөөнөөр 13 аймгийг бүгд 311 сумтайгаар байгуулсан аж. Хошуудыг үгүй хийж, сумдыг засаг захиргааны үндсэн нэгж болгосон 1931 оны энэхүү түүхэн өөрчлөлтийн тухайд эрдэмтэн Д.Сүхбаатар:

“Энэ их өөрчлөлтөд мал аж ахуй-газар нутаг-хүн ам гэсэн зарчимд тулгуурласан орон нутгийн засаг захиргааны уламжлалт тогтолцоог бүрмөсөн халж, хүн ам-газар нутаг-мал аж ахуй гэсэн шинэ тогтолцоог бүрдүүлэв”⁵⁶ гэж тэмдэглэсэн байдаг. Хошууны нутаг дэвсгэр монголчуудын амьдралын үндэс болсон мал, малын билчээр- тэжээлийн нөөцөд суурилж байсан бол нийгэм, улс төрийн бодлогыг хүртээмжтэй хэрэгжүүлэх тэр цагийн шаардлагаар сумдыг хүн амын тоонд харгалзан байгуулжээ. Дээрх өөрчлөлтөөр төрийн бодлого, үйл ажиллагааг иргэн бүрт хүргэх, малын түүхий эдийг хураан авахад дөхөмтэй болсон боловч Монгол орон урьд урьдаас илүүтэй тархай бутархай байдалд хүрч, жалга довны үзэл дэлгэрэн, цус ойртолт үүсэхэд нөлөөлснийг дурдалгүй өнгөрч үл болно.

Харин 1934 оны 6 дугаар сард БНМАУ-ын 18 дугаар Бага хурлын шийдвэрээр тус аймгийн баруун талын Баацагаан, Баянбулаг, Заг гол, Гурванбулаг, Хүрээмарал, Бөмбөгөр, Баянхонгор, Буянтцагаан гол зэрэг 9 сумыг Архангай аймагт шилжүүлэхэд⁵⁷ Мандал сум Архангай аймгийн харъяанд очжээ. Өвөрхангай аймаг үүний оронд Архангай аймгаас Бат-Өлзийбүрд⁵⁸, Төв аймгаас Баян-Өндөр⁵⁹ гэсэн 2 сумыг шилжүүлж авснаар Өвөрхангай аймаг 24 сум, Архангай аймаг 44 сум, Төв аймаг 31 сумтай⁶⁰ болжээ. Төрөөс энэ өөрчлөлтийг хийхдээ Өвөрхангай аймгийн нутаг дэвсгэр

⁵⁴ Сүхбаатар Д., Хасбаатар Т. Монгол Улсын нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2011. Тал 126, 127.

⁵⁵ Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998. Тал 413.

⁵⁶ Сүхбаатар Д. Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2000. Тал 140.

⁵⁷ Насанбалжир Ц., Шоовдор Ч. Өвөрхангай аймгийн түүхэнд холбогдох хэрэглэгдэхүүн. УБ., 1968. Тал 64.

⁵⁸ Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998. Тал 478.

⁵⁹ Мөн тэнд. Тал 484.

⁶⁰ Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998. Тал 508.

өргөн уудам, сум олонтой, ажиллах нөхцөл хүнд гэсэн зүйлүүдийг үндэслэл болгосон⁶¹ байдаг. Гэтэл 1931 онд Өвөрхангай аймаг 31 сум, 19460 өрх, 77 мянган хүн ам, 2.3 сая малтай байсан⁶² бол Архангай аймаг 35 сум, 22285 өрх, 65 мянган хүн ам, 1.8 сая малтай байсан⁶³ юм. Үүнээс үзэхэд дээрх зүйлүүд нь Өвөрхангай аймгийн сумдыг Архангай аймагт шилжүүлэх магадтай шалтгаан биш ажээ. Харин Өвөрхангай аймгийн 1934 оны өөрчлөлттэй холбоотойгоор Баянхонгор сумын нутаг Түй голын цагаан эрэгт байсан аймгийн төв зүүн тийш 200 гаруй км нүүж, урьд Үйзэн вангийн хүрээ байсан Ганданпунцаглин хийдийг түшиглэн, Тарагт болон Дэлгэрэх сумдын зааг нутаг Арвайхээрийн талд суурьшсан. Арвайхээр тухайн үеийн Ерөнхий сайд П.Гэндэнгийн өсөн торниж, адуу малтай ноцолдож явсан нутаг бөгөөд 1933-1934 он бол түүний эрч хүч, алдар нэр оргилдоо хүрсэн үе юм. Ерөөс 1933, 1934 онуудыг П.Гэндэнгийн жил гэж шууд хэлэхэд буруудахгүй зүйлгүй. Тиймээс ерөнхий сайд П.Гэндэн өнөөх 9 сумыг Архангай аймагт зориуд шилжүүлж, түүгээр дашрамдуулан Өвөрхангай аймгийн төвийг өөрийн унаган нутаг Арвайхээрт шилжүүлжээ гэж бид үзэж байна.

Түүнчлэн, 1940 онд хуралдсан МАХН-ын X, Улсын VIII Их хурлуудын зорилт, олон түмний санал эрмэлзэлийг харгалзан зарим аймгууд олон сумтай байгаагаас холын сумд аймгийн төвтэй харилцахад чирэгдэлтэй, олон түмнийг бараа таваараар хангахад бэрхшээлтэй байгааг үндэслэн БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 12 дугаар сарын 11-ний өдрийн 81 дүгээр тогтоолоор засаг захиргааны зохион байгуулалтад өөрчлөлт оруулж, 15 аймгийг 18 болгон 3 шинэ аймаг нэмэн байгуулсны нэг нь Баянхонгор аймаг юм. Тус аймгийг Архангай, Өвөрхангай, Завхан аймгуудаас нутаг тасалж, бүгд 41474 хүн ам, 11817 өрх, 2,1 сая мал, 16 сумтайгаар бүрдүүлэн зохион байгуулахад Архангай аймгаас шилжиж ирсэн 6 сумын нэг нь Мандал сум билээ⁶⁴.

Дурдан буй үед шинэ аймгийн зарим сумдын нутаг их, бага, өрх хүн олон, цөөн харилцан адилгүй байжээ. Заг сум 4185 хүн амтай байхад Бөмбөгөр сум дөнгөж 760 хүн амтай, зарим баг нь 20-30 өрхтэй байсан⁶⁵ гэдэг. Үүнийг тэгшлэх зорилгоор БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1942 оны 3 дугаар сарын 31-ний өдрийн 17 дугаар тогтоолоор Заг сум нь өргөн уудам

⁶¹ Насанбалжир Ц., Шоовдор Ч. Өвөрхангай аймгийн түүхэнд холбогдох хэрэглэгдэхүүн. УБ., 1968. Тал 64.

⁶² Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998. Тал 477.

⁶³ Мөн тэнд. Тал 396.

⁶⁴ Мөн тэнд. Тал 409.

⁶⁵ Сономдагва Ц. БНМАУ-ын орон нутгийн засаг захиргааны хуваарьт гарсан өөрчлөлтүүд (1921-1965). УБ., 1967. Тал 46.

нутагтай, 14 багтай, мянга гаруй өрхтэй, 4000 гаруй хүн амтай зэрэг ихээхэн хэмжээтэй, ажиллахад үнэхээрийн хүнд байгааг харгалзан тус сумыг 2 сум болгон задлахаар⁶⁶ тогтоож, Загаас 6 баг, Мандал сумаас 2 баг шилжүүлж, Жаргалант (Байдраг) сумыг 8 багтайгаар байгуулсан⁶⁷.

Баянхонгор аймгийн төв хуучин Цогтой гүний хүрээ байсан Баянхонгор хайрханы өвөрт 20 орчим жил суурьшсан боловч хөрсний цэвдэгшилээс болж, газар дороос байнга ус нэвчин гарч барилга барих нь бүү хэл хуучин цөөн хэдэн байшингууд нь эвдэрч гэмтэх болсоноос аймгийн төвийг шилжүүлэх асуудал хөндөгдсөн байна. Энэ талаар цөөнгүй санаа оноо байсан нь мэдээж хэрэг боловч эцэстээ эрх баригч этгээдийн хувийн сонирхол дийлж, тэр үед Баянхонгор аймгийн дарга байсан Д.Батсүх 1961 онд аймгийн төвийг өмнө тийш 90 гаруй км нүүлгэж, өөрийн унаган нутаг Баян-Овоо сумын Дуурсахын хөндийн өмнөд этгээд Түй голын хөвөө Хөх толгойн энгэрт суурьшуулжээ⁶⁸. Эл газар нь хуучин Өвөрхангай аймгийн төв байсан Түй голын Цагаан эргээс тугалын бэлчээр хүрэхтэй үгүйтэй зайтай байв. Тийнхүү аймгийн төв өөрчлөгдсөнтэй холбоотойгоор Баянхонгор аймгийн засаг захиргааны хуваарьт багагүй өөрчлөлт гарчээ. Тэр ёсоор Мандал сумыг 1962 онд Галуут суманд нэгтгэсэн. Энэ нь урьд аймгийн төвөөс холгүй оршиж байсан сумдыг Баянхонгор аймгийн хуучин төвийн суурийг залгамжилсан Галуут сумтай нэгтгэн нийлүүлэх, засаг захиргааны зардлыг хэмнэх зүй ёсны шаардлага дэвшигдсэнтэй холбоотой байв. Тэгэхэд Мандал сум аймгийн хуучин төвөөс ердөө 10 гаруйхан км зайтай байсан аж. Түүнчлэн зэргэлдээх Заг, Жаргалант сумд болон Байдрагийн сангийн аж ахуйд баруун, баруун хойт, баруун өмнөт талын нэлээд нутгаа шилжүүлж, хуучин Мандалын хийдийг тойрсон багахан нутаг, цөөн хүн амтай үлдэж, эдийн засгийн хүчин чадал муутай болчихоод байсан нь Мандал сумыг татан буулгах нэгэн гол үндэслэл болжээ⁶⁹. Ийнхүү эрин цагийн эрхшээлээр Чин сүжигт номун ханы шавийн засаг захиргааны хуваарь 1925 оноос хойш хэдэнтээ өөрчлөгджээ.

Харин Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн газар нутгийн тухай асуудал ихээхэн сонирхолтой юм. Түүхч Б.Лааган Галуут сум бүхэлдээ Чин сүжигт номун ханы шавийн нутаг гэж бичсэн⁷⁰ байдаг бол эрдэмтэн Ц.Сономдагва хуучин Мандал сумыг тус шавийн үндсэн нутаг⁷¹ гэж

⁶⁶ МУУТА. Х-11, Д-1, ХН-675. Тал 132.

⁶⁷ [www.http://Zag-sum.mn](http://Zag-sum.mn), МУУТА. Х-1, Д-3, ХН-121. Тал 67.

⁶⁸ Баянхонгор аймгийн Бөмбөгөр сумын уугуул, ахмад сэтгүүлч, СГЗ Х.Цэвлээ гуайн дурсамжаас. УБ., 2011.08.09.

⁶⁹ Мөн тэнд.

⁷⁰ Лааган Б. Халхын тамга бүхий хутагуудын товчис. УБ., 2004. Тал 79-82.

⁷¹ Сономдагва Ц. БНМАУ-ын орон нутгийн засаг захиргааны хуваарьт гарсан өөрчлөлтүүд (1921-1965). УБ., 1967. Тал 84.

тэмдэглэжээ. Мөн, нэрт эрдэмтэн Я.Цэвэл Галуут сумын 4, 5 дугаар бригадын нутгийг хутагтын шавийн нутаг⁷² гэж тодорхойлсон нь буй. Судлаачдын хувьд олон түмэнд Мандалын хийд гэдэг нэрээрээ алдаршсан, Чин сүжигт номын хан хутагтын шавийн гол хүрээ, шавийн нутгийн гол цөм аль сум, багийн нутагт байршиж байсныг баримталж, тэдгээр баг, сумдын нутгийг шавийн нутаг гэж ерөнхийлөн үзсэн талтай аж.

1750-иад оны эхэн үед Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн шанзодба байгуулж, шавь захирах тусгай тамга шагнасан боловч шавийн нутаг дэвсгэрийн тухай тодорхой тэмдэглэсэн зүйлгүй юм.

Түүхийн баримтыг шүүрдэн үзвэл Тэнгэрийг тэтгэсний 36 дугаар он (1774 он)-д Сайн ноён аймгийн нутгийн дөрвөн зүгийн хэцийг тогтоон товч бичиж, Манжийн төрд өргөж байсан⁷³ бол Сайшаалт Ерөөлтийн 10 дугаар он (1805 он)-д Сайн ноён аймгийн 24 засаг, 4 хутагтын нутгийг ялган салгаж тогтоож байжээ⁷⁴. Үүнээс үзэхэд Манжийн Энх-Амгалан хаан хишиг тархаах зарлиг буулгаж, 1691 онд Долоон нуурт Халхын ноёдод хэргэм зэрэг шагнаан, тусгай хошуу нутаг олгож байснаас хойш аргын тооллын 1800-аад оны эхэн болтол бараг зуугаад жил хутагтын шавь төдийгүй аймаг, хошуудын нутаг дэвсгэрийн хил зааг нарийн тодорхой болоогүй байсан бололтой.

Монгол Улсын Үндэсний Төв Архивт хадгалагдаж байгаа, өмнө дурдсан Сайшаалт Ерөөлтийн 10 дугаар он (1805 он)-д холбогдох Сайн ноён аймгийн 24 засаг, 4 хутагтын нутгийг ялган салгаж тогтоосон цэс (хүүрнэл өгүүлэл)-ийн сүүл хэсэг гэмтсэнээс Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн нутгийн тухай өгүүлэл бүрэн үлдсэнгүй. Гэвч тус шавийн хил залгаа хошууд болох Шадар сайд, хиа захирах дотоод сайд, хошууг захирах сайд, Засаг хошой чин ван гүрний эфү Лаваандожийн хошуу, Цэцэрлэгийн чуулганы дарга, засгийн төрийн жүн ван Дэмчигжавын хошуу, Засгийн улсад туслагч гүн Цэвдэндоржийн хошууны нутгийн өгүүлэл бүтнээрээ тул үүнийг ашиглан Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн нутаг дэвсгэрийн хил заагийг сэргээн тогтоож болохоор байна. Тэдгээр хошуудын Чин сүжигт номун хан хутагтын шавьтай хиллэх хэсгийг харшуулахад түүнээс хойшхи үеийн Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн нутгийн цэс⁷⁵ ба зурагтай⁷⁶ нийцэж байгаа юм.

⁷² Цэвэл Я. Чин сүжигт номун хутагтын шавь. Түүхийн судлал, Том XXV. УБ., 1990. Тал 126.

⁷³ МУУТА. Х-М58, Д-1, ХН-1.

⁷⁴ МУУТА. Х-М58, Д-1, ХН-4.

⁷⁵ "Сайн ноён хан аймгийн Үнэн ачит мэргэн сэцэн саруул номч билигт ухаант сайн Чин сүжигт номун хан Эрдэнэ хамба ноён хутагтын шавь нарын нутгийн цэс" хэмээх нэртэй. аргын 1921 онд бичиглэсэн баримт одоо МУ-ын Үндэсний номын санд хадгалагдаж байна.

⁷⁶ 1913 онд үйлдсэн "Сайн ноён хан аймгийн Ухаант сайн Чин сүжигт номун хан Эрдэнэ ноён хамба хутагтын нутгийн зураг" гэж гарчигласан газрын зураг мөн номын санд буй.

Энэ нь тус шавийн нутаг дэвсгэрийг 1805 онд бусад хошуу, шавийн адилаар эцэслэн тогтоосон болохыг илтгэнэ.

Судлаач Б.Лааган Сайн ноён аймгийн Эрдэнэ ван болон Цогтой гүний хошуудаас нутаг тасалж Чин сүжигт номун хан хутагтын шавьд олгосон гэж тэмдэглэсэн⁷⁷ боловч уг дүгнэлтийг ямар баримтанд тулгуурлан хийснээ огт дурдаагүй байна. Газарзүйн байрлалаас хамааран энэ хоёр хошууны аль алинаас нь, эсвэл зөвхөн нэг хошуунаас нутгаас тасалж тус шавьд олгосон нь ойлгомжтой боловч үүнийг нотлох баримт хараахан олдсонгүй. Харин Чин сүжигт номун хан хутагтын шавь нарын нутгийн зургийг 1913 онд⁷⁸, нутгийн цэсийг 1921 онд тус үйлдсэн⁷⁹ нь одоо Монгол улсын Үндэсний номын сангийн Гар бичмэлийн сан хөмрөгт хадгалагдаж байна. Мөн тус сан хөмрөгт буй Бадаргуулт төрийн 17 дугаар он (1891 он)-д үйлдсэн Сайн ноён аймгийн 24 хошуу, 6 хутагтын шавь нарын нутаг, газар орны нутаг, газар орны байдал төлөвийг үзүүлсэн хоёр янзын зурганд⁸⁰ тус шавийн нутгийн хилийн зааг газруудын нэрс адил байгаа хэдий ч хэлбэрийн хувьд өөр байдалтай, нэгийг нь зүрхэн, нөгөөг нь элэг мэтээр зуржээ.

Аймгийн болон шавийн нутгийн зураг, цэсэнд тэмдэглэснээр Чин сүжигт номун хан Эрдэнэ хамба ноён хутагтын шавь нарын нутаг нь зүүн этгээдэд Их Цохиотын эхний хяр барьсаар Хөх даваа, Сүртийн баруун нуруу барьсаар Цагаан цэцэрлэг гол уруудаж, Цагаан туруутын гол, Өлзийт гол, Босгын ам, Дал (Дэл)-ын ар, Цагаан хадны ус, Хар чулуутын даваа, Хавчиг сүүжийн даваа, Хар сайрын⁸¹ зүүн нуруу барьсаар Хувын амны тус газар Байдраг голд хүртэл 130 газарт Сайн ноён аймгийн Чуулган дарга Цогтой гүний хошуутай сав нийлнэ. Тэндээс Байдраг голын зүүн эрэг барьсаар Өртөнт гол (Өртөнт тээл) өгсөж, Асгат түрүү, Эгийн Улаанчулуут хүртэл 160 газарт мөн аймгийн жанжин Эрдэнэ вангийн хошуутай хаяа уулзаж, Эгийн даваанаас урагш хяр барьсаар Хөх нуур, Бөөрөг дайрч, Их Цохиотын эхний хяр хүртэл 60 газарт нэгэн аймгийн Цэцэн Чин ван эфү Наянтын хошуутай зах нийлж байв⁸².

Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн нутагт улсын болон аймгийн хэмжээний дөрвөн өртөө оршин байв. Сайн ноён аймгийн дамжлага суман өртөө болох Улаанчулуут, Дэлгэрмөрт гэсэн хоёр суурь өртөө мөнөөх шавь болон Эрдэнэ вангийн хошууг дамнан нутаглаж байсан. Улаанчулуут

⁷⁷ Лааган Б. Халхын тамга бүхий хутагтуудын товчис. УБ., 2004. Тал 79-82.

⁷⁸ Үндэсний Номын сан. Гар бичмэлийн сан хөмрөг. Д-981/96. 912(517.3). ЗГТ-С 149, №5122

⁷⁹ Үндэсний Номын сан. Гар бичмэлийн сан хөмрөг. Д-506/96. 912, ЗГТ-С 179, №5480

⁸⁰ Үндэсний Номын сан. Гар бичмэлийн сан хөмрөг. Д-326/96. 912(517.3). ЗГТ-С 149, №5055

⁸¹ Одоогийн Заг сумын Чандмань багийн нутаг Хар хясаа хэмээх газар мөн болно.

⁸² Үндэсний Номын сан. Гар бичмэлийн сан хөмрөг. Д-506/96. 912, ЗГТ-С 179, №5480

өртөөний тус шавь дахь эзэмшил нутаг нь зүүн этгээд Эгийн даваа, Зүүн өмнөд Хавцгайн орой, өмнөд этгээд Хүрэм, баруун өмнөд этгээд Дунбайн дэнж, баруун этгээд Цогт хайрханы хооронд, Дэлгэрмөрт өртөө бол зүүн хойд этгээд Шавардулааны орой, зүүн этгээд Цагаан дөрөлж, зүүн өмнөд этгээд Уянгат туг, Сүмбэнцацалын ар, өмнөдөд Далай хайрханы орой, Дэлгэрийн оройгоос чиг явсаар Байдраг голд тулж тус тус нутаглаж байв. Тэрчлэн Халх 20 өртөө хэмээн нийтэд алдаршсан, улсын гол өртөөний хоёр нь Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн нутагт төвлөж байв. Уутын өртөө Цагаан туруутын голын гарамны баруун дэнжид, Байдрагийн өртөө Их дөтийн аманд Байдрагийн голын зүүн дэнжид оршиж, тус бүрд 10 өрх айл өртөөний хавсаргад сууж улсын алба залгуулж байсан⁸³ аж. Энэхүү улсын өртөөг бусад аймаг, хошууд албан оноолтоор хааж байсан тул эл өртөөчин өрхүүд тус шавьд үл харъяалагддаг байсан. Гэхдээ өртөөний албыг хаахаар оногдсон хошууд эдийн засгийн хүчин чадал, нутаг алслагдсан байдлаасаа хамаарч, өртөө оршин буй хошуу нутгийн баялаг хүмүүст ацаг хөлс төлж, уг албыг хэлцэлээр төлөөлүүлэн хаалгах явдал Монголд түгээмэл байсан тул Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийнхан Уутын болон Байдрагийн өртөөнд хөлсөөр алба хааж байсан байх магадтай юм.

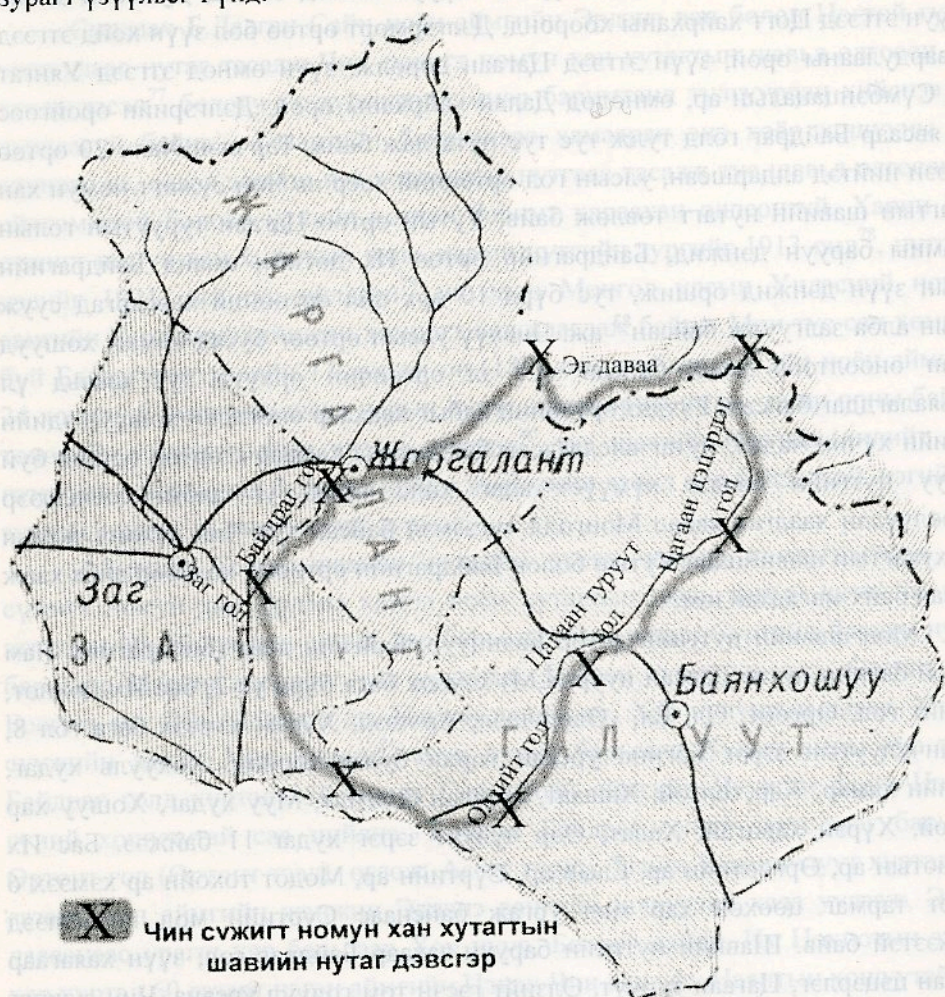
Мөн шавийн нутгийн дотор Баяннуур, Байгийн давс (Байдрагийн Нам толгой багийн нутаг Давсан нуур-Х.М) хэмээх бага бүрд ус 2, бас Их цохиот, Өлзийт гол, Өргөөт, Өл, Ёл, Өвөр тээл, Ар тээл, Хүрэм хэмээх бага гол 8, Улаанчулуутын зэрэг богино урссан горхи булаг хориод, Хохууль худаг, Нарийн хамар, Хар толгой, Хашаат, Номгон баргилт, Муу худаг, Хошуу хар толгой, Хүрэн хавцгай, Хадат, Өөр чулуут зэрэг худаг 11 байжээ. Бас Их Цохиотын ар, Өргөөтийн ар, Ёлын ар, Сүртийн ар, Модот тохойн ар хэмээх 6 газарт тармаг цөөхөн хар мод ургаж байснаас Сүртийн мод нь нэлээд хэмжээтэй байв. Шавийн нутгийн баруун захаар Байдраг гол, зүүн хаяагаар Цагаан цэцэрлэг, Цагаан туруут, Өлзийт гэсэн том голууд урсана. Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн нутаг нь ойт хээр, хээр, тагийн бүсийг дамнан⁸⁴ (26;36), зүүн, баруун зах хоорондоо нутгийн цэсэнд өгүүлснээр нэг өртөө буюу 60 км⁸⁵, хойноос урагш нэг өртөө хагас буюу 90 км, бүгд 5000 гаруй км.кв газрыг эзэгнэн оршиж байсан аж. Чин сүжигт номун хан хутагтын

⁸³ Үндэсний Номын сан. Гар бичмэлийн сан хөмрөг. Д-981/96. 912(517.3), ЗГТ-С 149, №5122

⁸⁴ Пүрэв О. Монгол Улсын түүхэн газарзүй. УБ., 2004. Тал 36.

⁸⁵ Уг нь 1 өртөө газрыг 30 орчим км гэж тооцдог ч байгалийн нөхцөл, ус унд, бэлчээрийн байдлаас хамаарч өртөө хоорондын зай харилцан адилгүй байв. Тус шавийн нутаг дахь Уут болон Байдрагийн өртөө хоорондоо 60 км зайтай байсан бол Байдрагаас Эрдэнэ засгийн хошуун дахь Заг өртөө хүртэл ердөө 13 км байжээ.

шавийн нутгийг одоогийн Баянхонгор аймгийн нутаг дэвсгэрт буулган газрын зурагт үзүүлье. Үүнд:

Зургаас үзэхэд Чин сүжигт номын хан хутагтын шавийн нутаг дэвсгэрт одоогийн Баянхонгор аймгийн Галуут, Жаргалант, Заг сумдын газар нутаг оршиж байна. Цагаан цэцэрлэг, Цагаан туруут, Өлзийт голоос баруун тийш шавийн нутаг оршиж байснаас үндэслэхэд Галуут сумын зургаан багаас 5 дугаар Мандал, 4 дүгээр Баяннуур, 3 дугаар Үнэгт багийн нутаг нийтээрээ, мөн Байдраг голын зүүн талын газар шавьд хамаарч байсан тул Жаргалант сумын нэгдүгээр Нам толгой баг бүхэлдээ, 3 дугаар Хөндлөн булаг багийн зонхи хэсэг, сумын төвийн Эмээлт толгой багийн зарим нутаг, Заг сумын 3 дугаар Чандмань Овоо багийн багагүй хэсэг тус тус Чин сүжигт номун хан хутагтын шавьд хамаарч байжээ. Галуут сумын нутгийн хагас тус шавьд холбогдож

байгаа, хутагтын хүрээ мөн сумын Мандал багт байгааг харгалзан Галуут сумыг Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн залгамж гэдэгт тал өгч болно.

Дээрх бүгдээс үндэслэн Чин сүжигт номын хан хутагтын шавийн засаг захиргаа нь:

1. Халхын Эрдэнэ ноён цоржийн шавь (1751-1755)
2. Халхын Сайн ноён аймгийн Чин сүжигт номын ханы шавь (1755-1911)
3. Халхын Сайн ноён хан аймгийн Чин сүжигт номын хан хутагтын шавь (1912-1923)
4. Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийн Чин сүжигт номын хан хутагтын шавь (1924-1925)
5. Цэцэрлэг Мандал Уулын аймгийн Баянхонгор хайрхан Уулын хошуу (1925-1931)
6. Өвөрхангай аймгийн Мандал сум (1931-1934)
7. Архангай аймгийн Мандал сум (1934-1941)
8. Баянхонгор аймгийн Мандал сум (1942-1962)
9. Баянхонгор аймгийн Галуут сум (1962 оноос одоог хүртэл) болж өөрчлөгдөн хөгжиж ирсний сацуу одоогийн Баянхонгор аймгийн Галуут, Жаргалант, Заг сумдын нутаг дэвсгэрт Чин сүжигт номун хан хутагтын шавь оршиж байжээ хэмээн дүгнэж байна.

Гэгээн хутагтад газар нутаг олгож, бишрэн дагагч хүмүүсийг нь нэгтгэн засаглах **шавь** хэмээх засаг захиргааны тусгай нэгжийг анх байгуулсан нь Чин сүжигт номун хан хутагтын шавийн хувьд 260 жилийн өмнөх хэрэг юм. Үүнээс үзвэл, Чин сүжигт номын хан хутагтын шавь Сайн ноён аймгийн анхны тамгатай хутагт Эрдэнэбандид хутагтын шавиас⁸⁶ 17 жилийн дараа тус аймгийн хоёр дахь шавь болон өндийсөн байх бөгөөд Сайн ноён хан аймгийн сүүлчийн шавь Хамба номун хан хутагт болон Шива ширээт хутагтын шавиуд бүр хожим Богд хаант Монгол улсын үед буй болсонтой жишэхэд баялаг түүхтэй аж.

Халхын тамгатай хутагт Сайн ноён хан аймгийн Чин сүжигт номын ханы шавийн уул нутаг, газар орон улс төрийн түүхэн нөхцөл байдал, нийгэм, эдийн засгийн хөгжилт, олон нийтийн эрэлт шаардлагаар тийнхүү олонтоо өөрчлөгдөн хувирч иржээ.

⁸⁶ Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998. Тал 232.

Ном зүй

1. Алтанзаяа Л. Чин сүжигт номун ханы шавь нарын асуудалд. XVII-XX зууны эхэн үеийн Монголын түүхийн судалгаа. УБ., 2010. Тал 88, 89, 92.
2. Амарсанаа Ж., Батсайхан О. Монгол Улсын Үндсэн хууль. УБ., 2004. Тал 43, 47.
3. Баянхонгор аймгийн уугуул, ахмад сэтгүүлч, СГЗ Х.Цэвлээ гуайн дурсамжаас. УБ., 2011.08.09.
4. Дашбадрах Д. Монголын хутагтууд /XVII-XX зуун/. УБ., 2004. Тал 113.
5. Жан Му. Монголын хошуу нутгийн тэмдэглэл (Дунд дэвтэр). Бээжин., 1990. Тал 171.
6. Лааган Б. Халхын тамга бүхий хутагтуудын товчис. УБ., 2004. Тал 79-82.
7. Майский И. Орчин үеийн Монгол (Автаномит Монгол XX зууны гараан дээр) . УБ., 2001. Тал 6, 7 (хавсралтын).
8. Монгол Улсын шастир /Дэд боть/. УБ., 1997. Тал 49.
9. МУУТА. Хөмрөг (цаашид **Х** гэж товчилж тэмдэглэнэ)-1, Д-3, ХН-121. Тал 67.
10. МУУТА. Х-11, Д-1, ХН-675. Тал 132.
11. МУУТА. Х-132, Д-1, ХН-91. Тал 3.
12. МУУТА. Х-132, Д-1, ХН-106. Тал 8, 213, 225.
13. МУУТА. Х-138, Д-1, ХН-29. Тал 35-58.
14. МУУТА. Х-138, Д-1, ХН-154. Нугалбар (цаашид **Н** гэж товчилж тэмдэглэнэ) 11.
15. МУУТА. Х-138, Д-1, ХН-221.
16. МУУТА. Х-138, Д-2, ХН-2.
17. МУУТА. Х-138, Д-2, ХН-24.
18. МУУТА. Х-138, Д-2, ХН-28.
19. МУУТА. Х-138, Д-2, ХН-34.
20. МУУТА. Х-138, Д-2, ХН-37.
21. МУУТА. Х-143, Д-1, ХН-107, Н-17.
22. МУУТА. Х-А3, Д-1, ХН-899. Н-1.
23. МУУТА. Х-М58, Д-1, ХН-1.
24. МУУТА. Х-М58, Д-1, ХН-4.
25. Насанбалжир Ц., Шоовдор Ч. Өвөрхангай аймгийн түүхэнд холбогдох хэрэглэгдэхүүн. УБ., 1968. Тал 64.
26. Нацагдорж Ш. Сум, хамжлага, шавь ард. УБ., 1972. Тал 49, 50, 88, 89, 91.
27. Орон нутагт ардчилсан засаг захиргааны байгууллагуудыг байгуулсан нь (Баримтын эмхэтгэл) УБ., 1958. Тал 19.

28. Пүрэв О. Монгол Улсын түүхэн газарзүй. УБ., 2004. Тал 36.
29. Сономдагва Ц. БНМАУ-ын орон нутгийн засаг захиргааны хуваарьт гарсан өөрчлөлтүүд (1921-1965). УБ., 1967. Тал 46, 84.
30. Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргаа, зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998. Тал 192, 232, 235, 396, 409, 413, 416, 477, 478, 484, 508.
31. Сүхбаатар Д. Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2000. Тал 117, 122, 123, 140, 192.
32. Сүхбаатар Д., Хасбаатар Т. Монгол Улсын нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны хуваарилалтын түүхэн уламжлал. УБ., 2011. Тал 122, 125-127, 129, 130.
33. Үндэсний Номын сан. Гар бичмэлийн сан хөмрөг. Д-326/96. 912(517.3), ЗГТ-С 149, №5055
34. Үндэсний Номын сан. Гар бичмэлийн сан хөмрөг. Д-506/96. 912, ЗГТ-С 179, №5480
35. Үндэсний Номын сан. Гар бичмэлийн сан хөмрөг. Д-981/96. 912(517.3), ЗГТ-С 149, №5122
36. Цэвэл Я. Чин сүжигт номун хутагтын шавь. Түүхийн судлал, Том XXV. УБ., 1990. Тал 125-127, 131.
37. [www.http:// Zag-sum.mn](http://Zag-sum.mn).

Abstract: In historical issues of Honorable Khutugtu Nomun Khan's land called "Shavi" and its organization of administration Qing of Manchu issued the land in the southern part of Khangai Mountain Range beside Khankhar, in the basin of River Tsagaan Tsetserleg to Honorable Khutugtu Nomun Khan and organized new administration unit called "Shavi" under the authority of "Sain Noyon" aimag in 1751. However, the land called "Shavi" was undefined clearly until "Sain Noyon" aimag's lands called "Khoshuu" and "Shavi" were delimited in 1805. Honorable Khututgu Nomun Khan's land called "Shavi" existed in present territories of villages named Galuut, Jargalant, and Zag sum in Bayankhongor province.